

Commercial architecture during the Ilkhanate period; The Shanb Ghazan complex and the Soltanieh citadel, manifestations of foreign commercial economy in this period

Farzad Feyzi¹; **Hamid Khanali²**

1- Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, Email: farzadfezyi92@gmail.com.

2- Department of Archaeology Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, Email: h.khanali@umz.ac.ir.

**ARTICLE
INFO**

Article type:

Research Article

Article History:

Received

January 27, 2024

Accepted

June 20, 2024

10.2234/z.a.r.2025.722
742

Citation: Feyzi, F.,
& Khanali, H.,
(2025).

“Commercial architecture during the Ilkhanate period; The Shanb Ghazan complex and the Soltanieh citadel, manifestations of foreign commercial economy in this period”, Zagros Archaeological Research, 1(2): 170-188. doi: 10.2234/z.a.r.2025.722
742

ABSTRACT

Although commercial architecture is considered a relatively new term in the field of architecture, its origins can be traced back to ancient times and historical structures due to the importance of trade in the economies of various historical periods. The Ilkhanate period, marked by the decline of agricultural economy and the simultaneous flourishing of commercial economy, along with the construction of massive architectural complexes, serves as an excellent case for studying commercial architecture. The main question of this research is to what extent commercial objectives and goals were considered by the patrons, commissioners, and builders in the design and spatial organization of the Shanb Ghazan and Soltanieh complexes, and how the concept of commercial architecture can be applied to them. This research is qualitative in nature and adopts a descriptive-analytical approach. Data were collected through library research and field visits, and archaeological evidence and historical sources were compared in the analysis. The findings indicate that the Soltanieh and Shanb Ghazan complexes are the best examples for examining the presence of economic paradigms in the commercial architecture of the Ilkhanate period. In Shanb Ghazan, the presence of multiple gates, markets, roads, and international traders, and in the Soltanieh Dome, the construction of highways, industrial centers, factories, schools, and the central tomb of the Sultan, highlight the significant importance of commercial activities in the life of the Ilkhanid state. By constructing these two complexes, the Ilkhanid rulers sought to display their power and legitimacy among other Islamic civilizations and European states through the creation of monumental architectural complexes and commercial architecture.

Keywords: Commercial Architecture, Ilkhanate Period, Shanb Ghazan, Soltanieh Dome.

Introduction

Our knowledge about the economy of cities and life within them during the 7th and 8th centuries AH (13th and 14th centuries CE) is very limited and ambiguous, often influenced by preconceptions shaped by the Mongols' actions during their invasions. It is likely that the Mongols' aversion to centralization, the recommendations of the Yasa (Chinggis law), and their emphasis on avoiding sedentarism, which in turn highlighted the importance of trade, stemmed from their steppe geography. During the Ilkhanate period, due to reasons such as the destruction of agricultural infrastructure, droughts, and the decline of villages, the revenues from the agricultural economy were significantly lower compared to the commercial economy. Instead, the commercial economy reached its peak of prosperity, and, as will be discussed, international trade emerged for the first time during this period and thereafter. Until now, the architectural complexes of the Ilkhanid era have been examined from various perspectives, but no research has specifically addressed the commercial significance of these complexes. Existing studies have been limited to general observations and brief mentions in various articles. Among the most important of these structures are the Shanb Ghazan complex in Tabriz and the Soltanieh Dome complex. The main question of this research is to what extent commercial objectives and goals were considered by the patrons, commissioners, and builders in the design and spatial organization of the Shanb Ghazan and Soltanieh complexes, and how significantly the concepts of commercial economy influenced these structures. The authors hypothesize that commercial considerations played a crucial role in the construction of Ilkhanid architectural complexes, and that the Mongol rulers and their advisors deliberately and with premeditated planning created conditions to promote commercial prosperity within these complexes, the nearby cities, and the trade routes connected to them. The aim of this research is to study the manifestations of the commercial economy in the two architectural complexes of Shanb Ghazan and Soltanieh, relying on archaeological and historical data, in order to gain a better understanding of the concept of commercial architecture during the Ilkhanate period. This research is qualitative in nature and adopts a descriptive-analytical approach. Data were collected through library research and field visits, and in the analysis, archaeological evidence and historical sources were cross-referenced.

Discussion

During Ghazan Khan's era, the concept of Abwab al-Birr emerged, inspired by religious shrines in Iran, especially in Tabriz. Ghazan Khan began building the grand dome of Sham in 1296 CE, which became larger than the old city of Tabriz. The town featured symbolic elements such as a congregational mosque, schools, and the Sultan's tomb at the center, merging political power and religion. Merchants from Byzantium and Europe were required to trade in Shanb Ghazan's markets. The ARDABIL-RAY ROAD influenced the city's internal roads and contributed to market expansion. Ghazaniyeh played a significant role in international trade, exchanging cultures, techniques, and artistic methods along trade routes. Khwaja Rashid al-Din conceptualized Shanb Ghazan to exemplify the fusion of politics and religion. During the reigns of Ghazan Khan and Oljeitu, political, religious, and economic powers were integrated into the Soltanieh Citadel and Shanb Ghazan, reflecting the entirety of the power structure. Soltanieh encompassed all symbolic elements of governance. Schools promoting Shia Islam and the presence of Allamah al-Hilli legitimized the rulers' authority. Oljeitu's alteration of trade routes concentrated the main pillars of governance in his new city, significantly impacting Tabriz's status and facilitating the transportation of goods.

Conclusion

Among the most important cities, towns, and complexes established during the Ilkhanate period were Soltanieh and the Shanb Ghazan complex during the Muslim era of the Ilkhans. Although political, religious, and climatic factors played a role in the construction of both, as mentioned earlier, the political and religious reasons for establishing these cities and complexes were ultimately tied to economic considerations. It is also important to note that during the discussed centuries, separating political and economic affairs was not a straightforward task. During their Muslim era, the Ilkhans enjoyed political and religious legitimacy in Iran, and their primary goals were to reform and revitalize the economy while showcasing their power and legitimacy on both regional and international levels. The complexes of Soltanieh and Shanb Ghazan are the best examples for examining the presence of economic paradigms in Ilkhanid architecture. In Shanb Ghazan, the presence of multiple gates, markets, roads, and international merchants who were required to unload their goods there first highlights the city's commercial significance. It is likely that along the trade routes from Ghazaniyeh to the west, various cultures, techniques, and artistic methods were also exchanged. By constructing major trade highways, commercial and industrial centers, religious schools, factories, densely populated neighborhoods, and his own mausoleum in Soltanieh, Oljeitu concentrated all the elements and manifestations of the main pillars of governance—political, religious, and economic power—in one place, significantly impacting the status of Tabriz. It can be said that the Soltanieh complex had multiple functions, the most important of which was the political institution's exploitation to display power and legitimacy among other Muslim nations and European states through the construction of monumental architectural complexes and the assertion of commercial economic power in the strategically significant city of Soltanieh.

معماری تجاری در دوره ایلخانی: مجموعه شب‌غازان و ارگ سلطانیه مظاهر اقتصاد

تجاری خارجی در این دوره

فرزاد فیضی^۱؛ حمید خانعلی^۲

۱- گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۲- گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۱۱/۰۷

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۰۳/۳۱

چکیده

هرچند معماری تجاری اصطلاحی نو در حوزه معماری محسوب می‌شود ولی به دلیل اهمیت تجارت در اقتصاد دوره‌های مختلف تاریخی، پیشینه آن می‌تواند به زمان‌های دور و بناهای تاریخی برسد. دوره ایلخانی به دلیل افول اقتصاد کشاورزی و هم‌زمان شکوفایی اقتصاد تجاری و احداث مجموعه بناهای عظیم، نمونه خوبی برای مطالعه مقوله معماری تجاری است. مسئله اصلی پژوهش این است که در طراحی بخش‌های مختلف و سازمان فضایی مجموعه‌های شب‌غازان و سلطانیه به چه میزان مقاصد و اهداف تجاری مدنظر خوانین، سفارش‌دهندگان و سازندگان بناها بوده و مفهوم معماری تجاری به چه اندازه در آنها قابل‌طرح است؟ این پژوهش از گونه پژوهش‌های کیفی و رویکرد آن توصیفی - تحلیلی است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی گردآوری شده و در تحلیل‌ها، مدارک باستان‌شناختی و منابع تاریخی، تطبیق داده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مجموعه‌های سلطانیه و شب‌غازان بهترین مصادیق برای بررسی حضور پارادایم‌های اقتصادی در معماری تجاری دوره ایلخانی هستند. در شب‌غازان وجود دروازه‌های متعدد، بازارها، جاده‌ها و تجار بین‌المللی و در گنبد سلطانیه، احداث شاهراه‌ها، مراکز صنعتی، کارخانه‌ها، مدارس و در مرکز آن مقبره سلطان، نشان از اهمیت بسیار زیاد امور تجاری در حیات دولت ایلخانی دارد. خوانین ایلخانی با احداث این دو مجموعه، به دنبال نمایش قدرت و مشروعیت خود در بین سایر تمدن‌های اسلامی و دولت‌های اروپایی با توسل به منظرسازی از طریق مجموعه بناهای عظیم و معماری تجاری بودند.

کلیدواژگان: معماری تجاری، دوره ایلخانی، شب‌غازان، گنبد سلطانیه.

ارجاع به مقاله: فیضی، فرزاد و خانعلی، حمید (۱۴۰۳)، «معماری تجاری در دوره ایلخانی: مجموعه شب‌غازان و ارگ سلطانیه مظاهر اقتصاد تجاری خارجی در این دوره»، پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس، ۱(۲)، ۱۷۰-۱۸۸.

مقدمه

هر چند «علم اقتصاد» به صورت یک دانش مدون مربوط به دو سده گذشته است، اما اگر به تاریخ اندیشه‌های اقتصادی با تأمل بیشتری بنگریم، قدمت تاریخی این اندیشه‌ها به دوران باستان و زمان افلاطون و ارسطو در یونان باستان برمی‌گردد (افلاطون، ۱۴۰۱: ۱۱۴). با این وجود می‌بایست به این امر که مجزا کردن مسائل اقتصادی از امور سیاسی و جریانات تاریخی در سده‌های گذشته کاری مشکل و پیچیده است، کاملاً واقف بود. اطلاعات ما درباره اقتصاد شهرها و حیات در آن‌ها در خلال قرون ۷ و ۸ هجری قمری بسیار کم و مبهم بوده و اغلب با پیش‌داوری‌های تحت تأثیر عملکرد مغول‌ها در دوران هجوم همراه بوده است.

مغولان به واسطه واقع شدن در استپ‌های مغولستان (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۰ - ۱۱۷) و مسیرهای تجاری غرب و شرق با تجارت و امور دادوستد (آشتیانی، ۱۳۸۹: ۳۰) بیگانه نبودند. امروزه فقط حدود یک درصد از مغولستان قابل کشت است و حدود ۸ درصد مساحت آن را نیز جنگل تشکیل می‌دهد و مابقی مرتع، بیابان و یخبندان است (آرتنبول، ۱۳۹۶: ۱۴). با در نظر گرفتن الگوهای تغییرات اقلیمی نباید بین آب‌وهوای امروز مغولستان با قرن ۶ و ۷ ه.ق تفاوت چندانی وجود داشته باشد. پس عملاً هرگونه عملیات زراعی در سرزمین اولیه مغول‌ها تقریباً غیرممکن بوده است. احتمالاً مرکزگریزی مغول‌ها، توصیه‌های یاسا «قانون چنگیزی»، مبنی بر عدم یکجانشینی ایشان و در نتیجه اهمیت دادوستد، ریشه در همین جغرافیای استپ داشته باشد. در دوره ایلخانی و با استقرار شیوه حکومتی امری دیوان‌سالاری در ایران، زندگی مغولان دچار تحولات اساسی شد. در دوره ایلخانان و به دلایلی مانند نابودی زیرساخت‌های کشاورزی و خشکسالی و کم شدن روستاها، عواید اقتصاد کشاورزی، نسبت به اقتصاد تجاری بسیار کم‌تر بود (پتروشفسکی، ۱۳۵۷: ۲۱۱). به جای آن اقتصاد تجاری به نهایت شکوفایی رسید و همان‌طور که خواهد آمد، برای اولین بار تجارت در سطح بین‌المللی در این دوره و پس‌از آن شکل گرفت. تا به حال مجموعه‌های معماری دوره ایلخانی از جهات مختلف مورد بررسی واقع شده‌اند ولی تا به حال پژوهشی که به اهمیت تجاری این مجموعه‌ها بپردازد، صورت نگرفته و تحقیقات انجام‌یافته در حد بررسی‌ها و اشارات کلی در مقالات مختلف بوده است. از جمله مهم‌ترین این بناها، مجموعه شنب‌غازان تبریز و مجموعه گنبد سلطانیه است.

پرسش پژوهش: سؤال اصلی پژوهش این است که در طراحی بخش‌های مختلف و سازمان فضایی مجموعه‌های شنب‌غازان و سلطانیه به چه میزان مقاصد و اهداف تجاری مدنظر خوانین، سفارش‌دهندگان و سازندگان بناها بوده و مفاهیم اقتصاد تجاری تا چه اندازه در این مجموعه‌ها تأثیرگذار بوده است؟ بر فرض نویسندگان، در احداث مجموعه‌های معماری ایلخانی، مسائل تجاری اهمیت بسیار زیادی داشته و خوانین مغول و مشاورین ایشان آگاهانه و با برنامه از پیش تعیین‌شده، شرایط را برای رونق اقتصاد تجاری در این مجموعه‌ها، شهرهای نزدیک آن و جاده‌های تجاری مختومه به آن فراهم کرده‌اند. هدف پژوهش حاضر مطالعه مظاهر اقتصاد تجاری در دو مجموعه معماری شنب‌غازان و سلطانیه با اتکا بر داده‌های باستان‌شناختی و تاریخی است تا درک بهتری از مقوله معماری تجاری در دوره ایلخانی حاصل شود.

روش پژوهش: این پژوهش از گونه پژوهش‌های کیفی و رویکرد آن توصیفی - تحلیلی است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی گردآوری شده و در تحلیل‌ها، مدارک باستان‌شناختی و منابع تاریخی، تطبیق داده شده است.

پیشینه پژوهش

مجموعه‌های معماری و بناهای مختلف دوره ایلخانی و نیز موضوع اقتصاد و تجارت در این دوره، محور پژوهش‌های زیادی در طول سالیان گذشته بود است. ولی پژوهشی که به موضوع معماری تجاری و مظاهر این نوع اقتصاد در مجموعه‌های معماری و بناهای این دوره بپردازد، به‌شدت با کاستی رو به رو است. سید ابوالفضل رضوی در کتاب «شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان» به بازارها، مالیات‌ها و تجار در این دوره پرداخته و نشان داده چطور در دوران بعد از حملات ویرانگر مغول سکون و آرامش نسبی به تجارت و حیات شهری ایران بازگشته است (رضوی، ۱۳۹۰). وی هم‌چنین در مقاله «جایگاه بازاریان در اقتصاد و جامعه عصر ایلخانان» به اهمیت بازار در ساختار حیات شهری این دوره پرداخته و فعالیت‌های تجاری ارتاق‌ها (تجار ایلخانی) را بررسی نموده است (رضوی، ۱۳۸۸). بیشتر تحقیقات انجام‌شده در مورد ارگ و گنبد سلطانیه به معماری و سازه گنبد (ویلیبر، ۱۳۶۵؛ ثبوتی، ۱۳۶۹) و معرفی و گونه‌شناسی آرایه‌ها و تزئینات مختلف گچی و آجرکاری آن اختصاص یافته و به‌جز در برخی موارد در نتیجه‌گیری-های خود غالباً پیرو روش‌شناسی‌های فراتاریخی بوده‌اند (شکفته و صالحی کاخکی، ۱۳۹۳؛ حمزه لو، ۱۳۸۱؛ گدار، ۱۳۸۷). برخی هم مستقیماً با گزینش دیدگاه عرفانی تأثیر عرفان بر معماری و تزئینات گنبد سلطانیه را مورد بررسی قرار داده (سیاکوهیان، ۱۳۹۱) و یا با اتکا بر جایگاه نمادین رنگ‌ها، فرم‌ها و اعداد در اندیشه اسلامی سعی در تطبیق این مفاهیم با تزئینات گنبد سلطانیه داشته‌اند (اکبریان، ۱۳۹۳). فیضی و جوانمردزاده در مقاله‌ای با کاربست دو روش‌شناسی رایج در مطالعه هنر اسلامی یعنی سنت‌گرایی و تاریخی‌نگری، معانی مختلف مجموعه بناهای گنبد سلطانیه را استخراج کرده و در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که روش سنت‌گرایانه ابزارهای لازم را برای مطالعه بناهای شاهانه سلطانیه ندارد و بسته به پژوهش مورد مطالعه باید روش متناسب را برگزید (فیضی و جوانمردزاده، ۱۴۰۲). بیشتر مطالعات در باب شنب غازان پیرامون سازمان فضایی (Giyasi, 1985) و شناسایی و معرفی مجموعه بوده است (بلالی اسکویی و دیگران، ۱۳۸۴؛ علی اصل و دیگران، ۱۳۹۰). شکاری نیری (۱۳۸۴) در مقاله خود با عنوان «یافته‌هایی از طرح شنب غازان، پدیده شهری عصر ایلخانی به نام ابواب البر» و مرادی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله خود به بررسی فرم معماری آرامگاه غازان پرداخته و در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که طرح مقبره غازان، نه به شکل دوازده ضلعی، بلکه همانند بیشتر مقابر تدفینی دوره ایلخانی به‌صورت استوانه‌ای بود است. آجرلو با تکیه بر منابع و متون تاریخی به کاربری‌های مختلف غازانیه پرداخته و ارتباط فضایی آن را با دیگر مجموعه‌های معماری تبریز بررسی کرده است (آجرلو، ۱۳۹۳).

اهمیت اقتصاد تجاری در دوره ایلخانی

مغولان ابتدایی برحسب نوع اقتصاد به دو دسته کلی شکارچیان بیشه نشین و شبانان استپ‌نشین تقسیم می‌شدند (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۰ - ۱۱۷). ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اقوام استپ‌نشین آسیای میانه به‌سبب شرایط نامساعد اقلیمی و طبیعی بسیار ساده بود و این امر به همراه خانه‌به‌دوشی و مقتضیات خاص آن مانع تمرکز بود (رضوی، ۱۳۹۰، ۵۹). دادوستد و صنعت در میان مغول‌های این عهد بسیار ساده و ابتدایی بود (جوبنی، ۱۳۷۰: ۱ / ۱۵). شرایط اقلیمی مانند خشکسالی در جنوب مغولستان و یخبندان در شمال آن مانع هرگونه اقدام در جهت کشاورزی بود؛ اما مغولان از همان ابتدا از طریق تجار چینی و مسلمان با تجارت آشنایی داشتند (جوبنی، ۱۳۷۰: ۱ / ۱۰؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱ / ۵۷ - ۵۸). بدیهی است در قبایلی که عده‌ای به شکار و ماهیگیری مشغول بودند و

عده‌ای دیگر به گله‌داری (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۰ - ۱۱۷)، نموده‌های اولیه تجارت نیز در بین ایشان وجود داشته باشد. قرارگیری مغولان استپ‌نشین بر سر راه‌های تجاری شرق و غرب به لحاظ معیشتی برای آن‌ها بسیار مفید بود و باعث آشنایی ایشان با امر تجارت گشته بود. استفاده از تجربیات قوم اویغور که به‌واسطه ارتباط با ایرانی‌ها، چینی‌ها و هندی‌ها از فرهنگ بالاتری برخوردار بودند، در بهره‌گیری از وضعیت موجود، برای مغولان بسیار مؤثر افتاد (آشتیانی، ۱۳۸۹: ۳۰). منابع چینی از فعالیت بازرگانان مسلمان در سرزمین مغولستان از سال ۳۰۲ ه.ق سخن می‌گویند (کاشغری، ۱۳۸۴: ۱۵۰ - ۱۵۱) که در پرتو مناسبات تجاری مسلمانان و چینی‌ها انجام می‌شده است. گرچه استپ‌نشینان نمی‌توانستند چندان مولد باشند، ولی مواد اولیه حاصل از دام‌پروری و شکار را در اختیار تجار قرار می‌دادند و مایحتاج ضروری خود را دریافت و از این طریق نقش حداقلی در تجارت شرق و غرب ایفا می‌کردند.

دربار چنگیزخان (۵۴۹ - ۵۶۲۴ ه.ق) در آستانه شروع فتوحات برای امر تجارت ارزش بسیار زیادی قائل بوده است. بر اساس منابع در قلمرو چنگیز امنیت لازم برای عبور و مرور کاروان‌های تجاری وجود داشت و جاده‌ها توسط نگهبانان محافظت می‌شد. مغول‌ها به‌ویژه برای منسوجات و اسلحه ارزش زیادی قائل بودند که از شرح سفرهای ابن‌عبری قابل دریافت است؛ اما کشاورزی و یکجانشینی برای آن‌ها هیچ جذبه‌ای نداشته است (ابن‌عبری، ۱۳۶۴: ۳۰۱ - ۳۰۲).

مغولان پس از ایجاد حکومت منطقه‌ای در مرکز آسیا، با چشیدن طعم گوارای پیروزی و با دستیابی به بخشی از راه‌های تجاری و سوق‌الجیشی جهانی و وارد شدن در محور بازرگانی آسیا که محدود ولی امیدبخش بود، گام نخست را در عرصه سیاست و اقتصاد منطقه‌ای برداشتند (بیانی، ۱۳۹۷: ۲۲). همان‌طور که گفته شد حملات نظامی برای نیل به اهداف اقتصادی در دستگاه چنگیزخان امری اجتناب‌ناپذیر شده بود و به نظر می‌رسد قتل هیئت بازرگانی پانصدنفره چنگیز در اترار، زمینه‌های شروع حملات را مهیاتر کرده باشد. هرچند می‌توان گفت حملات مغول‌ها به سرزمین‌های جدید نه صرفاً با هدف کسب غنائم بلکه آمیزه‌ای از اهداف اقتصادی و سیاسی بوده، زیرا در قرون مورد بحث جدایی مقوله اقتصاد و سیاست حتی به‌صورت نظری امکان‌پذیر نیست.

در حملات هلاکوخان نیز مسائل اقتصادی اولویت زیادی برای ایلخانان مغول داشت؛ پذیرفتن بزرگانی چون خواجه‌نصیر، عطا ملک جوینی و کتاب‌های علمی اسماعیلیان (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۲ / ۶۸۷ - ۶۸۹؛ خواندمیر، ۱۳۶۲: ۳ / ۲۳۱ - ۲۳۲)، از اولین نمونه‌های گرایش هلاکو به بینش سیاسی و اقتصادی جدید هست. در این زمان چین به‌صورت کامل فتح شد و مرکز امپراتوری از قراقروم به پکن انتقال یافت. با فتح بغداد، جاده ابریشم پکن را به سمرقند، هرات، نیشابور، دامغان، همدان، بغداد و دمشق و یا اقیانوس آرام را به دریای مدیترانه وصل کرد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۲ / ۶۹۷) و برای اولین بار در تاریخ این منطقه وسیع تحت حاکمیت یک قدرت مرکزی قرار گرفت.

طبق گفته ابن‌عبری هدف اولیه منگو از اعزام هلاکو به غرب آسیا انگیزه اقتصادی بوده (ابن‌عبری، ۱۳۶۴: ۳۳۸) و بر اساس گفته رشیدالدین، قآن با اعزام وی در جهت افزایش بیلاق و قشلاق و تأمین منافع اقتصادی، تلاش کرد. (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۲ / ۶۸۷)؛ اما به قول رضوی بن‌بست در فتوحات ایلخانان در خطه شام و درگیری‌های مداوم آن‌ها در شرق و شمال شرق قلمرو، خیلی زود سران ایلخانی را هشیار کرد که تأمین اقتصاد از طریق جنگ در بلندمدت امکان‌پذیر نیست. در رویکرد جدید اگرچه عوامل سیاسی و نظامی نقش مهمی داشت اما در کنه امر، عوامل اقتصادی بود که ایشان را به این سمت سوق داد (رضوی، ۱۳۹۰: ۱۹۹)؛ اما این امر را نیز باید مدنظر داشت که

میان ساخت اقتصادی و سیاسی در جامعه گذشته ارتباط مستقیمی وجود داشته و اقتصادهای پویا فقط با حضور دولت امکان شکوفایی و بالندگی داشتند.

با مهار زیاده‌خواهی‌های مغول‌ها و همگرایی آن‌ها با فنون و روش‌های حکومتی در ایران، جهت‌گیری‌های اقتصادی تعدیل شد و عملکرد حکام نظم بیشتری به خود گرفت. کسانی چون خواجه‌نصیرالدین طوسی و خاندان جوینی به خدمت مغولان درآمدند و در تغییر رفتار ایشان نقش به‌سزایی داشتند. با توجه به پیش‌زمینه و آشنایی مغولان با تجارت، بعد از تثبیت دولت و انتخاب آذربایجان به‌عنوان پایتخت، اولین نمودهای اقتصاد امری به‌جای اقتصاد نظامی ظاهر شد. بعد از فتح بغداد، بازرگانان از قتل و غارت معاف شدند (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۲ / ۷۱۰). هلاکو بلافاصله با پادشاهان ارمنستان و انطاکیه روابط تجاری برقرار کرد (ابوالفدا، ۱۳۴۹: ۲۷۱). رونق تجاری دریای سیاه و بنداری چون ترابوزان و قسطنطنیه برای حکومت هلاکو جاذبه‌ی زیادی داشت (رانسیمان، ۱۳۹۳: ۳ / ۴۲۵). حضور بازرگانان ونیزی و جنوایی در ایران زمان حکومت هلاکوخان نیز سندی دیگر بر تحولات اقتصادی اواخر سلطنت وی است. رونق تجاری و تولیدی این زمان در کتاب آثار البلاد قزوینی که اندکی پس از زمان هلاکو نوشته شده، ذکر گردیده است (قزوینی، ۱۳۶۶).

فعالیت‌های تجاری و مراکز تولیدی و صنعتی در دوران آباقا (۶۸۰ - ۶۶۳ ه.ق) نیز فعال بود. سفرنامه مارکوپولو به‌خوبی محصولات صادراتی مناطق مختلف ایلخانان را ذکر کرده و بر رونق آن تأکید می‌کند (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۳۶). در دوره ایلخانی اقتصاد کشاورزی اهمیت بسیار کمتری نسبت به اقتصاد تجاری داشت. هرچند بعد از اصلاحات غازان اوضاع کمی بهتر شد ولی هنوز فاصله آن با دوران قبل از تهاجم زیاد بوده است. علاوه بر نابودی زیرساخت‌های کشاورزی در دوران تهاجم مغولان، از خشکسالی‌ها می‌توان به‌عنوان دلیلی برای افول اقتصاد کشاورزی یاد کرد. برای مثال وصال از خشکسالی و قحطی سه‌ساله در فارس در سال‌های ۶۸۳ تا ۶۸۵ ه.ق خبر می‌دهد (اولیا الله، ۱۳۴۸: ۲۰۴). در عهد مسلمانی ایلخانان با وجود بهبود شرایط زراعت، مسائل اقتصادی هم‌چنان از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ غازان‌خان در یکی از نامه‌ها، درحالی‌که سلطان مملوک را به پذیرش ایلی دعوت می‌کند، لزوم رونق مناسبات تجاری و اهمیت آن را متذکر می‌شود و می‌خواهد اختلافات سیاسی آن را تحت تأثیر قرار نهد (وصاف، ۱۳۳۸: ۳۷۲). تلاش برای اتحاد با دولت‌های اروپایی نیز در راستای منافع اقتصادی بود و در برخی موارد رسولان اعزامی او از میان تاجر برگزیده می‌شدند. اعزام «بوسکارلو» تاجر ژنوایی به دربارهای اروپایی از آن جمله است (جوادی، ۱۳۷۸: ۹۴). ازدواج غازان با دختر اندرونیوکوس دوم امپراتور بیزانس، امکان بهره‌برداری از منافع تجاری دریای سیاه و مدیترانه را برای ایلخان مهیا می‌کرد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۲ / ۹۵۱). مناسبات تجاری با چین و هند نیز برقرار بوده و راه‌های تجاری و دریایی رونق به‌سزایی داشته‌اند (اشپولر، ۱۳۹۷: ۲۷۱). روابط با ممالیک و سایر همسایگان در دوره اولجایتو و ابوسعید بیشتر در جهت منافع اقتصادی بود. اولجایتو در اوایل حکومت رسولانی به مصر فرستاد و ضمن ارسال پیام صلح و دوستی خواستار شد: «... راه رسل و تاجر گشاده و ماده استظهار آماده ...» گردد (وصاف، ۱۳۳۸: ۴۷۲). ارتباط تجاری با دولت‌های اروپایی از جمله ژنوییان و تاجر ونیزی نیز بسیار رواج یافت (جوادی، ۱۳۷۸: ۱۱۲ - ۱۱۳) پس از کسب مشروعیت دینی خوانین مغول و ساخت‌وساز مجموعه‌های معماری و بناهای عظیم در دوره مسلمانی ایشان، راه برای تبادلات و فعالیت‌های تجاری گسترده و بین‌المللی بیش‌ازپیش فراهم شد.

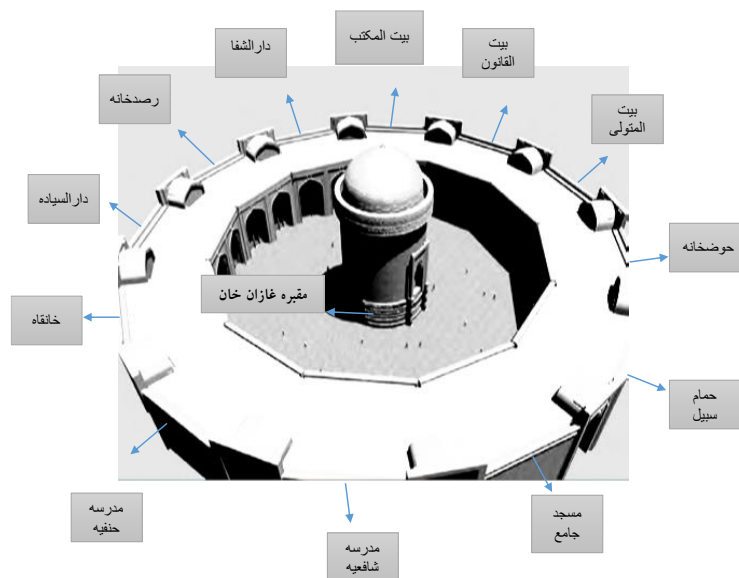
بعد از مسلمان شدن غازان خان، سلطنت سلطان رسماً مشروعیت یافت و می‌توان عنوان سلطان - خلیفه را در مورد سلاطین مسلمان ایلخانی به کار برد (طباطبائی، ۱۳۹۵: ۸۰). غازان خان نیز بنا به گفته خود رشیدالدین نقش به سزایی در اصلاحات این دوره داشت (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۰۴۴). گرایش به ایجاد نوعی سازگاری بین یاسای مغولی و فقه اسلامی ویژگی کلی سیاست داخلی غازان را تشکیل می‌داد. با این کار غازان، وحدت فرهنگی میان حاکم و توده ایجاد و زمینه‌های نزدیکی دین و سیاست مهیا شد. از مصادیق پیوند دین با سیاست می‌توان به نظام وقف (امری مذهبی) و حمایت دولت از آن (امری سیاسی) اشاره کرد. از ابداعات نوین در زمینه شهرسازی دوره غازان، رواج یافتن پدیده ابواب‌البر است که با الهام از بقاع ائمه اطهار و بزرگان دینی در ایران و به خصوص شهر تبریز رواج یافت. طبق گفته رشیدالدین، غازان خان در سال ۶۹۶هـ.ق در میان باغ عادلیه ساخت قبه عالی شم (شنب) را شروع کرد که از تبریز قدیم بزرگ‌تر شد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۲۸۲). و صاف تاریخ شروع مجموعه را ۶۹۷هـ.ق و تاریخ اتمام آن را ۷۰۲هـ.ق ذکر می‌کند (وصاف، ۱۳۳۸: ۲۳۰). رشیدالدین به جز گنبد عالی بناهای مجموعه را ۱۲ مورد می‌شمارد که در دوازده ضلع گنبد قرار گرفته‌اند و شامل مسجد جامع، مدارس شافعیه و حنفیه، خانقاه، دارالسیاده، رصدخانه، دارالشفاء، بیت‌المکتب، بیت‌القانون، بیت‌المتولی، حوضخانه و گرمابه سبیل می‌شود (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۴ - ۱۳۷۸) (شکل ۱).

شکل ۱: مقبره سلطان غازان در مینیاتور جامع‌التواریخ (مرادی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۸)

Figure 1: Tomb of Sultan Ghazan in the miniature of Jami' al-Tawarikh (Moradi et al., 2015: 38)

در اینجا قرار گرفتن عناصری چون مسجد جامع، مدارس با مذاهب شافعی و حنفی، بیت‌القانون و ... به‌عنوان نظام‌های نشانه‌ای و قرار گرفتن آرامگاه سلطان در مرکز به‌عنوان مهم‌ترین نظام، مصادیقی از پیوند قدرت سیاسی و مذهب بوده که غازان‌خان با نهایت تدبیر سعی در به انحصار درآوردن آن‌ها در دستگاه دولت و شخص خود داشت (شکل ۲).

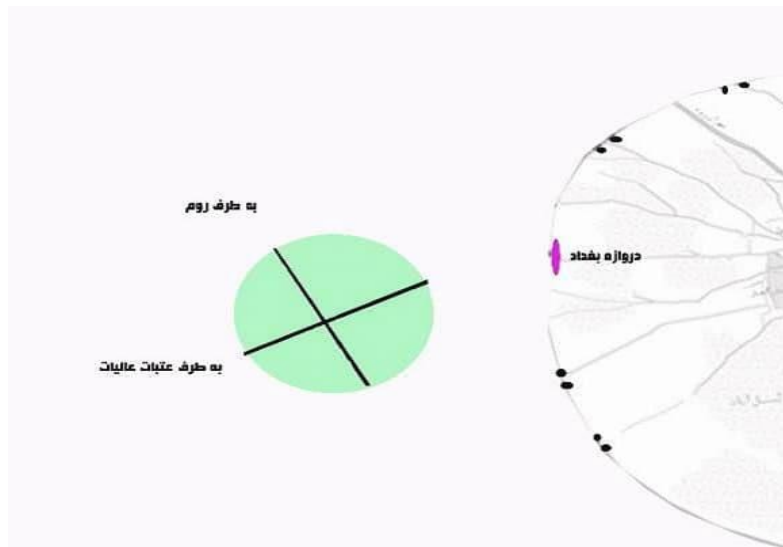

شکل ۲: بازنمایی طرح شنب‌غازان بر اساس جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله (منبع: نگارندگان)

Figure 2: Representation of the Shanb Ghazan plan based on Jami' al-Tawarikh by Rashid al-Din Fazlollah (Source: Authors)

ساخت شنب‌غازان در مراتع غربی شهر تبریز با باروی جداگانه و محلات مختلف، نمونه‌ای از شهرک‌های اقماری با باروی متفاوت در بیرون از شهر در قسمت غربی و نشان‌گر سیاستی خاص در انتخاب مکانی جهت نمایش سلطه حکومت ایلخانی است. در انتخاب مراتع غربی تبریز برای ایجاد شهرکی جدید هم‌چنان گرایش‌های گریز از مرکز و آموزه‌های یاسای مغولی در جهت دوری از شهرها و نزدیکی به زندگی چادرنشینی دیده می‌شود. این شهرک دارای نقشه‌ای کاملاً از پیش طراحی شده بوده و به‌نظر می‌رسد که قسمت غربی تبریز با توجه به دروازه ورودی و خروجی به سمت غرب، بهترین مکان برای تأسیس آن بوده است. طبق گفته مارکوپولو، بازرگانانی که از بیزانس و اروپا می‌آمدند موظف بودند کالاهای خودشان را فقط در بازارهای شنب‌غازان تخلیه و معامله کنند (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۱۰ - ۲۰). طبق اشارات منابع تاریخی، شنب‌غازان دروازه‌های متعددی داشته است (کیانی، ۱۳۶۵: ۲۵۵). قطعاً مهم‌ترین دلیل آن ورود کاروان‌های تجاری و امر تجارت بوده است. جاده اردبیل - ری در احداث جاده‌های درون‌شهری شنب‌غازان تأثیرگذار بوده است؛ این جاده از دروازه باغمیشه در شرق تبریز شروع می‌شده و به دروازه گجیل منتهی می‌شده است. اسم دیگر این مسیر، مسیر اردبیل - مراغه بوده که به عتبات عالیات منتهی می‌شده است. در دوره ایلخانی این مسیر باعث گسترش بازار در اطراف آن و به‌سوی جنوب‌غربی شهر شده بود (بلیان اصل، ۱۳۸۸: ۵۰). طبق گفته‌های نویسندگان تاریخ و نزهه‌القلوب، محل برخی از دروازه‌های شنب‌غازان را می‌توان مشخص کرد. دروازه عراق در سمت شرق مهران‌رود، در مسیر جاده اوجان بوده است. دروازه بغداد در جنوب‌غربی باروی شهر در امتداد راه شنب و دروازه روم در شمال غرب بارو و متصل به دروازه ویجویه بود. دروازه آران در قسمت شمالی بارو واقع شده بوده و دروازه خراسان در شمال شرق باروی غازانی در ادامه دروازه باب‌اعلی و جاده منتهی به تلخه‌رود قرار داشتند (مرادی و جعفرپور، ۱۳۹۲: ۹۸). طبق اشارات کتاب جامع‌التواریخ، به دستور رشیدالدین تاجران‌ی که از روم و فرنگ می‌آمدند باید کالاهای خود را در بارانداز شنب‌غازان تخلیه می‌کردند (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۳۷۳). بدین

ترتیب با توجه به گفته رشیدالدین بر تخلیه کالاهای رسیده از روم در شنب‌غازان و هم‌چنین دروازه روم که در شمال‌غرب است، باید در سمت شمال‌غربی شنب‌غازان راهی تجاری همراه با بازار و کاروانسرا و حجره‌هایی برای باراندازی وجود داشته باشد و تا مرکز شنب‌غازان و تبریز ادامه یابد. بدین ترتیب شنب‌غازان یک محور شمال شرقی - جنوب‌غربی به سمت عتبات عالیات و یک محور دیگر شمال‌غربی - جنوب‌شرقی به سمت روم داشته است. بدین ترتیب می‌توان گفت غازانیه در زمینه تجارت بین‌المللی حائز اهمیت بوده و چه‌بسا در مسیرهای تجاری غازانیه به غرب، فرهنگ‌ها و فنون و روش‌های هنری مختلف نیز تبادل می‌شده است (شکل ۳).

شکل ۳: راه‌های شهرک شنب‌غازان در امتداد راه‌های فراشهری (اسکویی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰)

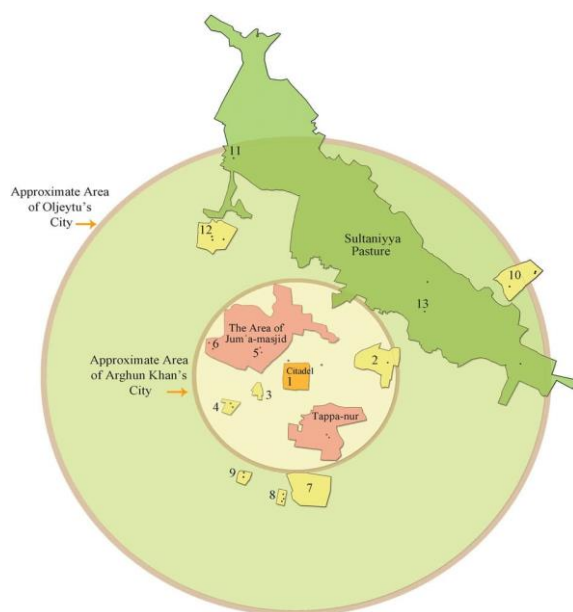
Figure 3: Roads of the Shanb Ghazan township in alignment with interurban routes (Askouyi et al., 2012: 10).

مظاهر اقتصاد تجاری در مجموعه گنبد سلطانیه

برخورداری از آب‌وهوای استپی (ثبوتی، ۱۳۶۹: ۳۰)، امکان بالقوه برای دسترسی به راه‌های مواصلاتی (نوریخس، ۱۳۶۴: ۹۲) و نزدیکی به عراق عجم (بیانی، ۱۳۹۷: ۴۵۸) را از دلایل احداث شهر سلطانیه و انتخاب به‌عنوان پایتختی ذکر کرده‌اند. طبق گفته میرخواند، ابتدا ارغون‌خان قصد داشته در مرغزار شروپاز (سلطانیه) شهری بنا سازد، اما در آغاز کار از دنیا رفت (میرخواند، ۱۳۸۰، جلد ۵: ۴۱۶۸). در بهار ۷۰۴ ه.ق الجایتو، عمارتی را که در مکانی به‌نام قنقرآلنگ، پدر او بنیان نهاده و اکنون ناتمام بود، تمام کرد و آن را سلطانیه نامید (وصاف، ۱۳۳۸: ۲۵۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۶۹). طرح کلی شهر شامل بناهای متعدد مذهبی و غیرمذهبی مانند مسجد، مدرسه، بازار، کاروانسرا، کاخ، بیمارستان (دارالشفا)، خانه‌های مسکونی و برج و بارو بود که در حصار مربع شکل قرار داشتند (کیانی، ۱۳۸۹: ۷۲). خود گنبد سلطانیه که از سال ۷۰۴ تا ۷۱۳ ه.ق در زمان اولجایتو تکمیل شد (مستوفی، ۱۳۳۶: ۶۰۷؛ حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۶۰)، به‌صورت هشت‌ضلعی ساخته شده، دارای هشت مناره و متشکل از سه بخش گنبدخانه، تربت‌خانه و سردابه است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۶ - ۲۹). جزئیات فنی به‌کار رفته در مجموعه‌های معماری تبریز در گنبد سلطانیه به اوج ترقی خود رسیده است

(آیتی، ۱۳۸۳: ۲۵۴) و تزئینات گچ‌بری، کاشی‌کاری و نقاشی تقریباً در تمامی قسمت‌های بنا وجود دارد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۷ - ۲۸).

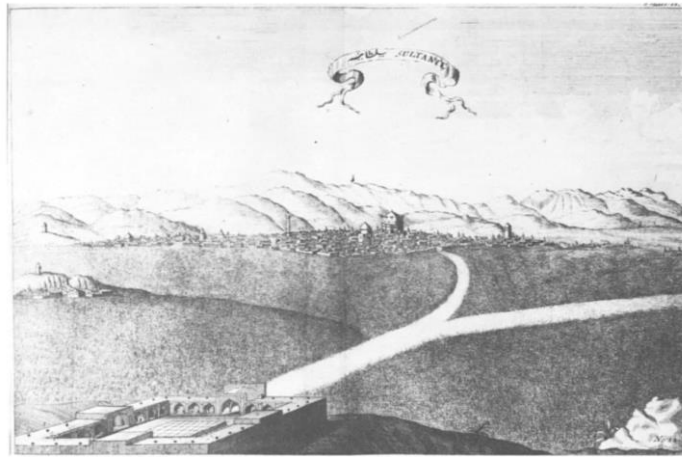
پس از احداث سلطانیه در سال ۷۰۴ ه.ق (وصاف، ۱۳۳۸: ۲۵۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۶۹)، این شهر به سرعت راه‌های تجاری را به سوی خود کوچاند و به‌عنوان مرکزیت حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مورد توجه قرار گرفت (رضوی، ۱۳۹۰: ۱۷۸). موقعیت صنعتی و تجاری شهر از توصیفات تاریخ وصاف در مورد کارخانه فردوس، مدرسه غیاثیه، قصرهای بزرگان، خانقاه چلبی‌اوغلو، محلات پرجمعیت و ... مشخص می‌شود (وصاف، ۱۳۳۸: ۴۴ - ۵۴۳). بررسی‌های باستان‌شناسی در منطقه خرمدره و ابهر نیز ۵۹ محوطه ایلخانی را شناسایی کرده که نشان از گسترش فضاهای شهری و استقرارهای حومه‌ای در حریم شهر سلطانیه دارد (عالی، ۱۳۸۴). ارگ سلطنتی، محلات شهری و بخش‌های اداری در اطراف گنبد در کاوش‌های باستان‌شناسی مشخص شده است (ثبوتی، ۱۳۶۹: ۹۷). مدارس شیعی سلطانیه شهرت خاصی داشته است؛ به‌طوری‌که علامه حلی با دعوت سلطان اولجایتو در سلطانیه حضور یافت و با حضور وی مناظره‌ها و مباحثه‌های علمی مختلفی بین علمای فرقه‌های مذهبی در حضور سلطان مخصوصاً در مدرسه غیاثیه سلطانیه برگزار گردید (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۰۰ - ۱۰۸). سلطان اولجایتو و نظریه‌پردازان این عصر با تأسیس مدارس شیعی، خانقاه چلبی‌اوغلو، تزئین گنبد سلطانیه با اسامی ائمه شیعه و موارد دیگر، سعی در رقابت با شهرهای عراق از قبیل حله و نجف در تصاحب مرکزیت عنصر شیعی کرده و تلاش برای انتقال مقابر امامان شیعه به سلطانیه در این راستا بوده است (شکل ۴).

شکل ۴: منطقه سلطانیه در زمان ارغون خان و اولجایتو (۱. مقبره اولجایتو، ۲. محل فنجان‌آباد، ۳. اراضی میدان، ۴. مقبره و خانقاه شیخ براق، ۵. قبرستان، ۶. حرم امام‌زاده عبدالله، ۷. بقایای کوره‌ها، ۸. مقبره ملاحسن کاشی، ۹. قوشخانه، ۱۰، کاروان‌سرا، ۱۱. اوج تپه، ۱۲. تپه قلعه، ۱۳. دشت مصطفی خان) (Hatef Naiemi: 2022: 16)

Figure 4: The Soltaniyeh region during the time of Arghun Khan and Oljeitu (1. Tomb of Oljeitu, 2. Fanjanabad location, 3. Meydan lands, 4. Tomb and Khanqah of Sheikh Buraq, 5. Cemetery, 6. Shrine of Imamzadeh Abdullah, 7. Remains of kilns, 8. Tomb of Mullah Hassan Kashi, 9. Quarantine station, 10. Caravanserai, 11. Uch Tepe, 12. Castle hill, 13. Mustafa Khan plain) (Hatef Naiemi: 2022: 16)

می‌توان گفت ربع رشیدی با نظریه‌پردازی خواجه رشیدالدین مصداق پیوند سیاست و مذهب بوده است؛ اما همه ارکان اصلی قدرت - سیاسی، مذهبی، اقتصادی - در یک نظام ساختاری در زمان غازان خان و اولجایتو و در مجموعه‌های معماری ارگ سلطانیه و شنب غازان هم‌نشین شده‌اند و کلیت ساختار و شبکه قدرت را بازمی‌تابانند. با این اوصاف سلطانیه تمامی عناصر نشانه‌ای و مصادیق ارکان اصلی حکومت اعم از قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی را دارا است. ایجاد مدارس با اهداف تبلیغ مذهب شیعه و حضور علامه حلی، علاوه بر ترویج این مذهب، تبلیغ حاکمیت توسط دولتمردان نیز محسوب می‌شود که با تأسیس چلبی‌اوغلو این پیوند به اوج خود می‌رسد. با تغییر مسیر شاهراه‌های تجاری، اولجایتو سه رکن اصلی حکومت (قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی) را در شهر جدید خود متمرکز می‌کند و موقعیت و جایگاه شهر تبریز را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به نوعی با تعمیر و تغییر مسیر شاهراه‌ها و به‌موازات حمل‌ونقل کالاها در مسیرهای تجاری، مفاهیم مزبور نیز در حال سیر و جریان بودند (شکل ۵).

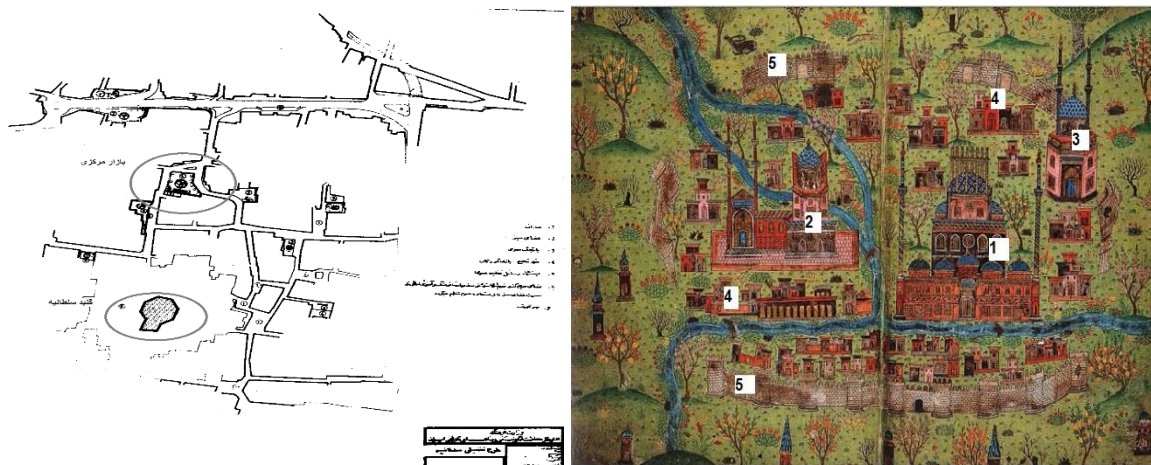
شکل ۵: طرح شاردن از سلطانیه و راه‌های منتهی به آن (شاردن، ۱۳۳۵: ۴۱)

Figure 5: Chardin's plan of Soltanieh and the roads leading to it (Chardin, 1956: 41)

یکی از فضاهای اقتصادی مهم سلطانیه، بازار بود. بازار اصلی آن اطراف مسجد جامع قرار داشت. طبق گفته کاشانی «درو افزون از ده هزار دکان معمور به رزومه‌های دیبای چین چون کارگاه چمن رباحین و بارگاه خان ترکان آراسته به خوانین نازنین. دکان‌های شهر مشحون به حقاق و صنایع و کاسات و اباریق و نفایس و جواهر و عرایس اوانس به غرایب مرصعات و تنوسقات آکنده‌تر از روایای انار و زقاق و اسواق شهر مسغرق به اقمشه و امتعه نفیسه شریفه به کسوت و کالای بی‌حشو میان پر از انجیر مملو به صنایع و اهل حرفت مشتهر و بزازان و تجار معتبر» (کاشانی، ۱۳۴۸، ۴۶). اشاره به ده هزار دکان هر چند اغراق‌آمیز هم باشد، نشان از بزرگی بی‌حدوحصر بازار سلطانیه دارد. طبق شواهد تاریخی این بازار دارای راسته‌های متعدد بوده که هر کدام به صنف خاصی تعلق داشت و به محله خاصی از شهر ختم می‌شدند (کیانی، ۱۳۷۴: ۵۵۶). نکته مهم اینکه بخش‌های زیادی از بازار به‌دست وزرای اولجایتو، تاج‌الدین علیشاه و سعدالدین وزیر، ساخته شده بودند (کیانی، ۱۳۷۴: ۱۲۲). تاج‌الدین علیشاه با ساخت کارخانه نساجی فردوس، صنعت‌گران و اهل حرفه را از بغداد به آنجا کوچاند و این محل صنعتی در بین مردم آن روزگار شهره عام و خاص شد (آیتی، ۱۳۸۳: ۵۴۲). پارچه‌های این محل به‌تمامی نقاط ایران و احتمالاً به خارج از مناطق ایلخانی صادر می‌شد (سلیمانی یان، ۱۳۹۹: ۳۶). کلاویخو بر اهمیت تجارت در سلطانیه پرداخته و به ورود کالاهای هندی به

آنجا گزارش مفصلی می‌دهد (کلویخو، ۱۳۶۶: ۱۷۶ - ۱۷۸). به نظر مستوفی، سلطانیه مهم‌ترین مرکز مبادله کالا در آن روزگار بوده (مستوفی، ۱۳۳۶: ۶۰ - ۶۱) و کلویخو با تأکید بر اهمیت مبادلات کالا در سلطانیه به حضور تجار ونیزی، جنوایی، عثمانی، سوری و هندی اشاره کرده است (کلویخو، ۱۳۶۶: ۱۶۷ - ۱۶۸).

در مسیر راه‌های تجاری کاروان‌سراهای بسیاری احداث شده بود. مبدأ شاهراه‌های دوره ایلخانی از سلطانیه شروع می‌شد. شش شاهراه اصلی وجود داشت که در سه مسیر اصلی از سلطانیه به نقاط دیگر وصل می‌شد. سلطانیه محل تلاقی راه‌های تجاری قسمت شمال غربی ایران، آران و مناطق غربی بود و از نظر اقتصادی اهمیت بسیار زیادی داشت. شاهراه جنوبی از سلطانیه به سمت همدان، اصفهان بغداد به طول ۱۴۴ فرسنگ، شاهراه شرقی از سلطانیه تا سمنان، هرات، بلخ و جیحون ۳۴۷ فرسنگ، شاهراه شمالی از سلطانیه تا قرا باغ، گنجه و تفلیس ۱۲۶ فرسنگ، شاهراه غربی از سلطانیه تا تبریز، سیواس و قونیه‌ی روم ۳۰۱ فرسنگ، شاهراه شرق به جنوب از سلطانیه تا ساوه، کاشان، اصفهان، شیراز، هرمز و کیش ۲۵۴ فرسنگ و شاهراه زاویه بین غرب و جنوب از سلطانیه تا شام ۲۶۵ فرسنگ بود (ثبوتی ۱۳۶۹: ۱۸ - ۱۸۹؛ بارتولد، ۱۳۹۷: ۲۱۸ - ۲۱۹). (شکل ۶ و ۷).

شکل ۶: سمت راست؛ مینیاتور ارگ شهر سلطانیه اثر مطراقچی، دوره صفوی؛ بخش‌ها: ۱: گنبد سلطانیه - ۲: بقعه چلبی اوغلو - ۳: مسجد جامع - ۴: بازارها؟ - ۵: ارگ (سمت چپ) (موزه توفیق‌پای سرای استانبول، بخش‌های تأکید شده از نگارندگان است). شکل ۷: سمت چپ؛ راه‌های منتهی به مرکز شهر سلطانیه از اقصا نقاط امپراتوری (سمت راست) (مهریار و همکاران، ۱۳۶۴: ۲۶)

Figure 6: Miniature of Soltanieh's citadel by Matraqchi, Safavid period; parts: 1: Dome of Soltanieh, 2: Shrine of Chelebi Oghlu, 3: Grand Mosque, 4: Markets? 5: Citadel (left side) (Source: Topkapi Palace Museum in Istanbul, emphasized parts by the authors).

Figure 7: Roads leading to the center of Soltanieh from various parts of the empire (right side) (Mehriyar et al., 1985: 26)

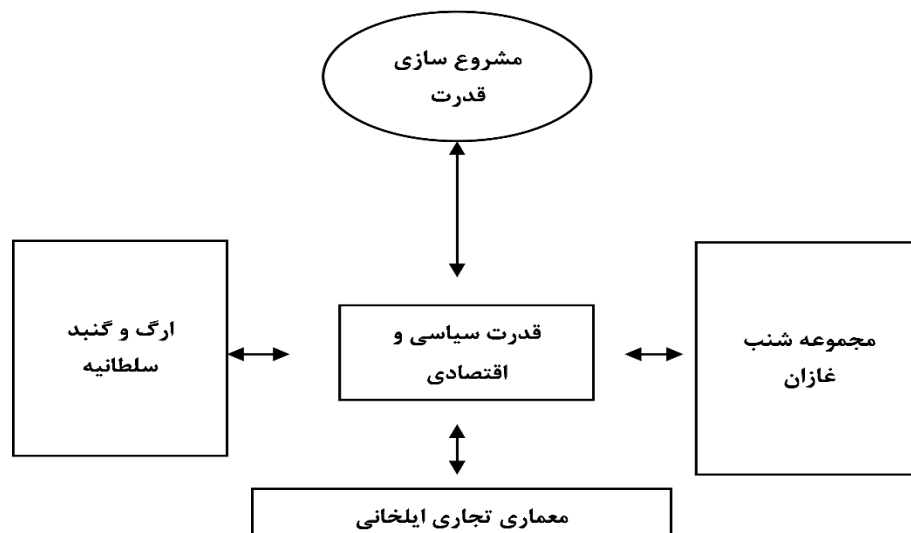
از منابع تاریخی اطلاعات ارزشمندی در خصوص شبکه‌های ارتباطی شهر سلطانیه و بازار به دست می‌آید. طبق گفته کلویخو در شهر خیابان‌ها و میدان‌های زیبایی وجود دارد که در آن‌ها کالاهای بسیاری برای فروش عرضه شده است. هم‌چنین در تمامی نقاط شهر مهمانخانه‌هایی برای استراحت بازرگانان مختلف در نظر گرفته شده است (کلویخو، ۱۳۶۶: ۷۰). در کاوش‌های باستان‌شناختی هم بخش‌هایی از این شبکه ارتباطی کشف شده است (مهاجرنژاد، ۱۳۸۸: ۱۳). به احتمال زیاد محدوده وسیعی از بخش شمال و شمال غربی شهر به بازار اختصاص داشته و هم‌چنین

جمعیت کثیری از شهر در حوالی بازار ساکن بوده‌اند. سلطانیه تا دوره صفوی از مراکز اصلی تجاری و صنعتی زمان محسوب می‌شد (بیانی، ۱۳۹۷: ۲۳۱).

معمولاً ابعاد مختلف مشروعیت قدرت چندین مرحله در نظر گرفته می‌شود. دیوید بیتهم با در نظر داشتن مراحل فوق، به‌ویژه تقسیم‌بندی ماکس وبر از قدرت، سه بعد و مرحله برای مشروعیت قدرت قائل می‌شود که در بیشتر جوامع و حکومت‌ها ظهور کرده است: ۱. سازگاری و انطباق با قواعد مستقر. ۲. توجیه قواعد از طریق مراجعه به باورهای مشترک فرادست و فرودست. ۳. بروز شواهد و مدارک از رضایت تابعان (بیتهم، ۱۳۹۰: ۳۱ - ۳۵). با بررسی مدارک و داده‌های باقی‌مانده از دوره ایلخانی از قبیل سکه‌ها و معماری متوجه تطبیق کامل مفاهیم آن‌ها با تقسیم‌بندی فوق می‌شویم (فیضی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳۶). در زمینه معماری می‌توان بازسازی‌های خوبشان (قوچان) توسط هلاکو (جوبینی، ۱۳۷۰: ج ۳: ۱۰۵) و تجدید بناها و سیستم‌های آبرسانی بغداد (لین، ۱۳۹۰: ۲۸۹) را نمونه‌هایی از تلاش‌ها در جهت انطباق با قواعد مستقر در ایران - سطح اول مشروعیت - دانست. ساخت معابد مختلف بودائی و کلیساهای مسیحی در کنار مساجد اسلامی (صفا، ۱۳۵۵، ج ۳: ۱۱۰؛ اشپولر، ۱۳۹۷: ۱۸۷) در دوران قبل از مسلمانی غازان مصادیق ضعف مشروعیت و فقدان اعتقادات مشترک طی سطح دوم مشروعیت قدرت و شروع ساخت‌وسازهای مجموعه‌های معماری با حمایت نظام وقف از جمله شنب‌غازان، ربع رشیدی، ارگ علیشاه و مجموعه سلطانیه، سومین و آخرین سطح از مشروع‌سازی قدرت خوانین مغولی را در ایران در نظر گرفت. در مرحله آخر نه صرفاً مشروعیت در سطح ایران بلکه در سطحی بزرگ‌تر و مشروعیت در جهان اسلام مدنظر بوده است. می‌توان گفت در این مرحله مجموعه‌های معماری و به‌طور خاص گنبد سلطانیه کارکردهای چندگانه‌ای داشته که مهم‌ترین آن بهره‌برداری نهاد سیاسی به منظور نمایش قدرت و مشروعیت در بین سایر ملل مسلمان و دولت‌های اروپایی در شهر سوق‌الجیشی سلطانیه از طریق القای قدرت اقتصاد تجاری بوده است (نمودار ۱).

بدین ترتیب ارکان اصلی قدرت، از جمله قدرت اقتصادی در یک نظام ساختاری در زمان غازان خان و اولجایتو در مجموعه‌های معماری شنب‌غازان و ارگ سلطانیه هم‌نشین شده‌اند و کلیت ساختار و شبکه قدرت را بازمی‌تابانند. نمودار ۱: مشروع‌سازی قدرت خوانین ایلخانی در سطح بین‌المللی با بهره‌برداری از معماری تجاری (منبع: نگارندگان)

Chart 1: The Ilkhanid Khans' legitimation of power at the international level by utilizing commercial architecture (Source: Authors)

نتیجه‌گیری

پیشینه و علاقه مغولان به دادوستد از یک سو و نابودی زیرساخت‌های کشاورزی و خشکسالی از سوی دیگر باعث رونق و وابستگی اقتصاد ایلخانان به تجارت شد و عواید اقتصاد کشاورزی نسبت به دوره‌های قبل افت محسوسی را داشت. حمایت خوانین ایلخانی از تجارت، باعث رونق و احداث راه‌ها و جاده‌های گسترده در سرزمین‌های مختلف تحت تصرف و در نتیجه پیوند و ارتباط تجار از سرزمین‌های شرقی آسیا تا اروپا و از شمال تا جنوب شد. بنا به گواه بیشتر منابع، این حجم از تعامل و ارتباطات و دادوستد در طول تاریخ تا آن دوره، بی‌سابقه بوده است. حاکمان برای تأمین امنیت و شکوفایی هر چه بیشتر تجارت علاوه بر احداث راه‌های مختلف، آثار معماری و مجموعه‌های عظیمی هم در کنار آن‌ها احداث کردند و گاهی مسیر راه‌های تجاری گذشته را برای عبور از شهرهای مهم، تغییر می‌دادند. از مهم‌ترین شهرها، شهرک‌ها و مجموعه‌هایی که در دوره ایلخانی احداث شد شهر سلطانیه و مجموعه شنب غازان در عهد مسلمانی ایلخانان بود. باینکه مسائل سیاسی، مذهبی و اقلیمی هم در احداث هر دو دخیل بوده اما همان‌گونه که آمد، علت‌های سیاسی و مذهبی احداث شهرها و مجموعه‌ها در گرو مسائل اقتصادی بوده است. این مسئله را هم باید در نظر داشت در قرون مورد بحث جدایی امور سیاسی از اقتصادی کار ساده‌ای نیست. در عهد مسلمانی، ایلخانان از مشروعیت سیاسی و دینی در ایران برخوردار بودند و مهم‌ترین هدف آن‌ها اصلاح و رونق امور اقتصادی و نمایش قدرت و مشروعیت در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی بوده است. مجموعه‌های سلطانیه و شنب غازان بهترین مصادیق برای بررسی حضور پارادایم‌های اقتصادی در معماری دوره ایلخانی هستند. در شنب غازان وجود دروازه‌های متعدد، بازارها، جاده‌ها و تجار بین‌المللی که باید بارهای خود را ابتدا در آنجا تخلیه می‌کردند، نشان از اهمیت تجاری شهر دارد. چه بسا در مسیرهای تجاری غازانیه به غرب، فرهنگ‌ها و فنون و روش‌های هنری مختلف نیز تبادل می‌شده است. اولجایتو با احداث شاهراه‌های تجاری، مراکز تجاری و صنعتی، مدارس مذهبی، کارخانه‌ها و محلات پرجمعیت و آرامگاه خود در سلطانیه، تمامی عناصر و مصادیق ارکان اصلی حکومت اعم از قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی را کنار هم متمرکز کرد و جایگاه شهر تبریز را تحت تأثیر قرار داد. می‌توان گفت مجموعه سلطانیه کارکردهای چندگانه‌ای داشته که مهم‌ترین آن بهره‌برداری نهاد سیاسی به‌منظور نمایش قدرت و مشروعیت در بین سایر ملل مسلمان و دولت‌های اروپایی در شهر سوق‌الجیشی سلطانیه از طریق احداث مجموعه بناهای عظیم و اعمال و القای قدرت اقتصاد تجاری بوده است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نحوی در به سرانجام رسیدن آن نقش داشتند. بیشتر داده‌های میدانی این مقاله توسط نویسنده اول به‌دست آمده و پس از آن در امر مطالعات کتابخانه‌ای نیز نویسنده دوم بیشترین نقش را داشته‌اند.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- آرترنبول، استیون (۱۳۹۶)، مغول‌ها، ترجمه محمد آقاجری، چاپ اول، تهران، نشر سبزان.
- آشتیانی، عباس اقبال (۱۳۸۹)، تاریخ مغول، چاپ دوم، تهران، انتشارات نگاه.
- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۸۳)، تحریر تاریخ و صاف، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن عبری، غریغوریوس ابوالفرج بن اهرن (۱۳۶۴)، تاریخ مختصر الدول، ترجمه محمد علی تاج پور حشمت‌الله ریاضی، تهران، انتشارات اطلاعات.
- ابوالفدا (۱۳۴۹)، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ.
- اسکویی، آزیته، عبدالحمید، نقره‌کار و محمدعلی، کی‌نژاد (۱۳۹۱)، سازمان فضایی شهرهای ابواب‌البر دوره ایلخانی. دو فصلنامه معماری ایران، ۱ (۲): ۶۳ - ۴۷.
- اشپولر، برتولد (۱۳۹۷)، «تاریخ مغول در ایران»، ترجمه محمود میرآفتاب، چاپ ۱۱، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- افلاطون (۱۴۰۱)، جمهور، ترجمه فواد روحانی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی
- اولیا الله، محمد بن حسن (۱۳۴۸)، تاریخ رویان، ترجمه منوچهر ستوده، چاپ اول، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- بلیلان اصل، لیلیا (۱۳۸۸)، بررسی تاثیر راه‌ها بر شکل‌گیری نظام ساختاری شهر تبریز در دوره قاجار، علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، شماره ۲۹، صص ۳۵ - ۶۰.
- بیانی، شیرین (۱۳۹۷)، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، چاپ سیزدهم، تهران، سمت.
- بیتهم، دیوید (۱۳۹۰)، مشروع‌سازی قدرت، ترجمه محمد عابدی اردکانی، چاپ ۲، یزد، مرکز انتشارات دانشگاه یزد.
- پطروشفسکی، ایللیا پاولوویچ (۱۳۵۷)، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، ترجمه کریم کشاورز، چاپ سوم، تهران، چاپ نیل.
- ثبوتی، هوشنگ (۱۳۶۹)، بررسی آثار تاریخی سلطانیه، زنجان، چاپ ستاره.
- ثبوتی، هوشنگ (۱۳۸۰)، معماری گنبد سلطانیه در گذرگاه هنر، چاپ اول، تهران، انتشارات پازینه.
- جوادی، حسن (۱۳۷۸)، ایران از دید سیاحان اروپایی از قدیم‌ترین ایام تا اوایل صفویه، تهران، نشر بوته.
- جوینی، علاءالدین عطاملک (۱۳۷۰)، تاریخ جهان‌گشا، به اهتمام عبدالوهاب قزوینی، چاپ چهارم، ج ۱ - ۳، تهران، انتشارات ارغوان.
- حافظ ابرو (۱۳۵۰)، ذیل جامع التواریخ، به اهتمام خان بابا بیانی، تهران: انجمن آثار ملی.
- حمزه لو، منوچهر (۱۳۸۱)، هنرهای کاربردی در گنبد سلطانیه، تهران: ماکان.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی (۱۳۶۲)، تاریخ حبیب‌السیر، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی، چاپ ۳، ج ۳ و ۴، تهران، انتشارات کتاب‌فروشی خیام.
- رانسیمان، استیون (۱۳۹۳)، تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، چاپ هفتم، ج ۳، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۸۸)، «جایگاه بازاریان در اقتصاد و جامعه عصر ایلخانان»، پژوهش‌های تاریخی، دوره ۴۵، شماره ۱، صص ۵۱ - ۶۶.
- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۰)، شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- سلیمانی یان، مسلم، یاری، سیاوش، امینی، زلیخا (۱۳۹۹)، علل اقتصادی - سیاسی شکل‌گیری شهر سلطانیه در تاریخ شهرنشینی ایران، فصلنامه تاریخ شهرنشینی در ایران و اسلام سال ۱، شماره ۲، صص ۲۷ - ۴۹. شاردن، ژان (۱۳۳۵)، سفرنامه ژان شاردن، ترجمه محمد عباسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۵)، تاریخ ادبیات ایران، جلد ۳، تلخیص از محمد ترابی، تهران، فردوس.
- طباطبائی، جواد (۱۳۹۵)، تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (ملاحظاتی در مبانی نظری)، چاپ دوم، تهران، انتشارات مینوی خرد
- عالی، ابوالفضل (۱۳۸۴)، گزارش بررسی ابهر، سازمان میراث فرهنگی: منتشرنشده.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین (۱۳۶۲)، جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، چاپ دوم، ج ۱ - ۳، تهران، انتشارات اقبال.
- فیضی، فرزاد؛ شهبازی شیران، حبیب؛ حاجی‌زاده، کریم (۱۴۰۰). «برهم‌کنش و روابط معنایی رمزگان‌های مشروعیت بخش در عناصر بصری سکه‌های ایلخانی با اتکا بر رویکردهای نشانه‌شناسی». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. سال ۱۳. شماره ۳۰: صص ۱۱۵ - ۱۴۰.
- قزوینی، زکریا (۱۳۶۶)، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران، موسسه علمی اندیشه جوان کاشانی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، ج ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشغری، محمود (۱۳۸۴)، دیوان لغات ترک، تصحیح حسین محمود زاده، تبریز، نشر اختر
- کلاویخو (۱۳۶۶)، سفرنامه، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۴)، پایتخت‌های ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۸۹)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات سمت.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۵)، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران. چاپ اول، تهران: نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لین، جرج (۱۳۹۰)، «ایران در اوایل عهد ایلخانان رنسانس ایرانی»، ترجمه سید ابوالفضل رضوی، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مارکوپولو (۱۳۵۰)، سفرنامه، با مقدمه جان ماسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر.
- مرادی، امین، سید رسول، موسوی حاجی و بهروز عمرانی (۱۳۹۴)، بازشناسی فرم معماری: آرامگاه غازان، در مجموعه ابواب البری غازانیه و نقش آن در روند تحولات شهرسازی ایرانی. مجله باغ نظر، ۱۳ (۴۲): ۴۴ - ۳۳.
- مرادی، محمد، جعفرپور، ساناز (۱۳۹۲)، بررسی روند توسعه شهری طی شهرسازی ایلخانی با تحلیلی بر توسعه شهری تبریز، معماری و شهرسازی ایران، دوره ۴، شماره ۶، صص ۸۹ - ۱۰۲.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۳۶)، نزهةالقلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، ج ۱، تهران: طهوری.
- مهاجرنژاد، علیرضا (۱۳۸۸)، گزارش کاوش‌های فصل اول جمعه مسجد سلطانیه، سازمان میراث فرهنگی.
- مهریار، محمد، احمد کبیری، و فائق توحیدی (۱۳۶۴)، بررسی و پیگردی مقدماتی: برج و باروی ارگ شهر قدیم سلطانیه. فصل‌نامه اثر. (۱۲): ۲۰۹ - ۲۶۴.

میرخواند، میرمحمد سید برهان‌الدین، (۱۳۸۰)، روضه‌الصفاء، ترجمه جمشید کیافر، ج ۵، چ ۱، تهران: اساطیر.
نوربخش، مسعود، (۱۳۶۴)، مسافران تاریخ. چ ۱. تهران: جیران.
وصاف‌الحضره، فضل‌الله بن عبدالله (۱۳۳۸)، تاریخ وصاف‌الحضره، به اهتمام محمدمهدی اصفهانی، تهران، کتابخانه
ابن‌سینا و کتابخانه جعفری تبریز.
ویلبر، دونالد (۱۳۶۵)، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی
و فرهنگی.

Hatef Naiemi, A. (2022). The Ilkhanid City of Sultaniyya: Some Remarks on the Citadel and the Outer City. *Iran*, 60(1), 91-120.